

Bregner, *Filices*

Blomsterløse planter med oftest stærkt delte blade, som spiralformet indrullet skyder frem fra rodstocken. På bladenes bagside udvikles sporer i mørke »frugthobe«. Vokser i skove og moser, på heder, stengærder og mure.

Bortset fra Ørnebregne og måske Engelsød skelner lægfolk næppe mellem vor floras ca. 25 arter. I urtebøgerne gælder navnet bregne mest Mangeløv – man betragtede denne og Fjerbregne som henholdsvis han og hun af samme plante. På Fyn kaldes frugthobene *fregner* (1).

BREGNE o. 1450ff (brægnæ, breyne etc.) er beslægtet med dansk og norsk ord, der måske henryder til, at det tørre løv blusser eller knitrer særlig godt. Mange stednavne skyldes en lokal masseforekomst, evt. på en rydning i ældre tid; Bregning, Bregninge er syv steder landsbynavn (fem gange sognenavn). Bregninge 1231ff SFalster, Bregentved 1263ff (Bregnethwet), Bregnerød o. 1370ff NSjælland, Bregnholm 1372ff Vrads herred, Bregninge 1348ff på Ærø, Bregnerød 1555ff Søborg sogn; Bregninge 1375ff på Tåsinge er opkaldt efter de »bregnelåner«, der 1572 nævnes som almindelige på annekspræstegårdens marker, sådanne fandtes endnu 1823 i sognet (2). Hvor ørnebregner gror ved gårder, mener man, at der engang stod skov; i en landvæsenkalender 1794 anføres for marts, at bregner, der gror som ukrudt på agrene, skal hakkes op, før de begynder at skyde blade (3).

Spræn, spregne Jylland (også Tørstetræ, bd. 3), i stednavne som Sprenflyde 1641 og Spræn-mose 1704ff; *rævehaler* Sønderjylland, *troldblomstrod*; *tudsekål, hugormekål, snogekål* Jylland – gror bl.a. på heder og stendiger, hvor de nævnte dyr lever og kan ligge skjult under bregner, desuden »har man troet den kunne modvirke øgleedder« (1879) og de unge sammenrullede blade ligner på afstand en klynge slanger: »Ser man en klump bregner, hvis blade endnu ikke er udfoldede, rejser de sig som en redefuld af kobraer, rullet op med svajende rygge og krumme halse – eller som en hydra rede til hug« *Christian Elling* (4). Sml. også nedenfor. – Grønland: *uivfaK, uivfait* (4b).

ENGELSØD 1533ff, *Polypodium vulgare*: *englefod* 1533, roden smager sødt, forledet med relation til, at det var en højt værdsat lægeplante; *stenbregne* 1520ff, *egebregne* 1546–1796, *mariebregne* 1648ff, *hugormekål, -urt* Mors 1811, MJylland; *sødurt* (5).

MANGELØV 1793ff, *Dryopteris*: *agerbregne* 1546–1867, *hanbregne* 1648–1881, *håndbregne* 1698–1808, *skærbregne* 1769, måske fordi rodstocken er anvendt til farvning, sml. engskær bd. 4; *hedebregne* 1808, *hugormekål* og *snogekål* Jylland, *loppeurt* Fyn og *luseurt* Falster, anvendt mod utøj, se nedenfor (6).

MURRUDE 1534ff, *Asplenium ruta-muraria*: *stenrude* 1533, løvet har skævt rudeformede afsnit omtrent som lægeplanten rude bd. 2; forlangt på apoteker som *dragonsabelurt*.

ØRNEBREGNE 1838ff, *Pteridium aquilinum*: *flakt ørn* og *kejservåben* 1648–1844, de mørke karstrenge og omliggende celler i en skråt over-skåret underjordisk bladstilk kan med god vilje tydes som en heraldisk (flækket) ørn (7), men også som C I eller H I C = Herre Jesus Christus (8); *skovbregne* 1688ff, Sønderjylland, *hedebregne* Sønderjylland; *stokbregne* – de halvt op-rullede blade er sammenlignet med en spadsere-stok eller bispestav; *korsbregne* Bornholm, *snogebregne, -blad, -kål* Jylland, Bornholm; *hugormekål* 1885ff Jylland (9).

KONGEBREGNE 1838ff, *Osmunda regalis*, sigter til den statelige vækst og lægekræfterne; *osmunda* begyndelsen 1400-t til 1837, Osmund var en mytisk kæmpe; *St. Kristoffersurt* 1534–1623, *englbregne* 1767–1803 (10).

MÅNERUDE 1648ff, *Botrychium lunaria*, har halvmåneformede bladafsnit; *tyreurt* o. 1700, anvendt som brunstmiddel til kvæg; *låseurt* VFyn o. 1890, planten ligner en gammeldags nøgle (11).

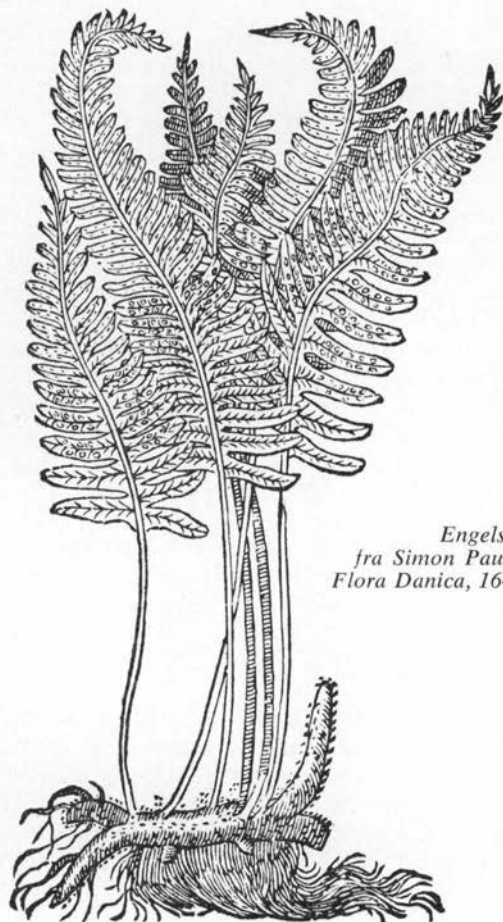
På Færøerne gælder *trøllukampur* 'troldeeskæg' o. 1780ff alle bregner (jf. s. 48); *bløðgras* o. 1780ff er Kambregne, se s. 46 (12).

LITTERATUR: (1) 19 2; (2) 148 2,50,129; 6 55,232; 8 132; 9 92; 11 156,214; 12 170; 13 52,268; 689 1, 505f og 2,377; 378 6,1914,19; 559 (1823) 9; 839 6; 159 1936,82; (3) 951 4,240 jf. 2,1792,263; (4) 360 1, 1914,38; 466 162; 414 1879,151; 19 2; 520 63; 296 41,1925,185-89,197-201; 213 58; (4b) 521 187f,214; (5) 703 39b,40a-b,47a-b (1588); 689 2,303f; (6) 280 6/6 1926; 689 2,506f; (7) 689 2,377f; 792 2,1792,264; 696 339; (8) 966 1,1808,282; 19 6; (9) 689 2,377ff; (10) 689 2,165; (11) 689 1,201f; (12) 751 33,184.

LÆGEMIDLER

Bregneløv (polipodium) og gammel væddertalg eller øl til plaster på fistler (begyndelsen af 1400-t; 1).

ENGELSØD var komponent i råd for »colica passione« (begyndelsen af 1400-t; 2) og i dekokt til badning af hævede bryster (slutningen af 1400-t; 3).

Engelsød
fra Simon Paulli:
Flora Danica, 1648.

Christiern Pedersens lægebog 1533: tørres, pulveriseres og drikkes med vin eller valle for miltlidelser (30b); drikkes med anis, fennikel og kommen for maveonder (39b); med nyserod, galdebær m.m. til omslag på navlen mod forstoppelse (40a-b); roden kogt med agerkål og safran i gammel høne og spist for tarmvrid og sidesting (47a); hele planten pulveriseret som omslag på barselkvinde – »det hjælper hende til snarligt at føde« (70a).

Henrik Smid 1546ff: Engelsød, helst fra ege-træer, virker afførende på mennesker og svin: afkog med høne, anis, ingefær m.m. udrenser galden og slim, mod tarmlidelser; pulveriseret i honningvand med samme virkning; destilleret vand af bregnen for melankoli, hoste, åndenød, lugesot, malaria og onde drømme.

Simon Paulli 1648, 109: styrker miltten, men kan skade maven; roden fjerner polyper i næsen.

Indgik i vandafkog til gurgling af dårlig hals (1807; 4). Bundfald i afkog af roden til omslag på podagra; dekokt af planten mod hoste, forstoppelse (5). – Er anført i farmakopeen 1772.

ALMINDELIG MANGELØV: roden uddriver spolorm (begyndelsen af 1400-t; 6); opgraves fruedag 25/3, tørres og brændes, asken indtages for blæresten (medio 1500-t) – »og det hjælper visselig, thi mange bønder ved Dalum kloster er hjulpet med samme råd«, o. 1720 nævnes, at asken skal blandes i rhinskvin (Fyn; 7).

Henrik Smid 1546ff: den pulveriserede rod indtages for spolorm, efter at man har spist hvidløg, midlet bliver stærkere tilsat sort nyserod (udg. 1577, 71: »men kvinder må ikke bruge dette middel, thi roden gør dem ufrugtsommelige og har også andre udyder, hvilke ikke er sømmelige at beskrive«); rodsaften blandet med rosen-, lindeblomst- eller kildevand til salve på brand- og skoldsår.

Af roden (officinel 1772ff) udtrækkes med æter bregnerodsekstrakt, som er et effektivt, men ikke helt ufarligt middel mod bændelorm (8). Anvendelsen som ormedrivende kan fra først af skyldes signaturlæren: det unge sammenrullede blad ligner dyret, som skal dræbes, jf. *hugormekål* (9).

MURRUDE: Christiern Pedersen 1533: saften på gamle sår og bylder (70b), drikkes med vin, når barselkvinde ikke kan føde (81a).

Henrik Smid 1546ff: vin- eller honningdekokt åbner tilstoppede sår; mod gulsot, renser lungerne og brystsår; for åndenød, hård milt; ud-driver blæresten og melankoli gennem urinen,

ligeså gift; fremmer menses; afkog læger hugormebid, til hovedvask mod hårfald.

Komponent af drik for raseri og tungsind (VJylland; 10).

ØRNEBREGNE: Simon Paulli 1648, 232: roden mod forstoppelse; den tørrede og pulveriserede rod indtaget med mjød dræber indvoldsorm, også bændelorm (12) – »er kvaksalvernes eneste råd, som de vil have skjult, thi dermed tjener de mange penge«. Rødsaften med rosenvand eller alm. vand til salve på brandsår (11). Knuste rødder som omslag uddriver pigge.

Rodens saft læger sår (1761; 13).

HJORTETUNGE *Phyllitis scolopendrium* o. 1450ff, *miltbregne* 1837ff. Christiern Pedersen 1533: destilleret vand af planten drikkes eller den knuste urt som omslag for leverlidelser (29a–b); koges med balsam og salvie i øl eller vin og drikkes for tilstoppet lever og milt (30a–b); destilleret vand af, eller den knuste plante, bladene knust i øl eller vin eller kogt i samme indtages for miltilidelser (57b); indgår i middel for gulsot, destilleret vand heraf bestanddel af mensesdrivende middel (66a).

Henrik Smid 1546ff: ikke vildtvoksende, men dyrkes som lægeplante i haver; vinafkog drikkes efter bid af hugorm, også for bugvid, stiller diarré, eddikedekokt på bladene »fordriver milten« (?) ; vinafkog mod lever- og miltilidelser, gulsot, malaria, tungsind, blære- og nyresten; uddriver af hjertet levret blod efter kvæstelser; mod koldpis (smertefuld vandladning); destilleret vand af planten styrker hjertet, mod hikke; udtræk til omslag, når drøbelen er faldet ned, med hamp som kompres på syg lever og mave; til vask af åbne sår.

Anvendt i sårdrink (begyndelsen af 1400-t, slutningen af 1500-t; 14).

Simon Paulli 1648, 77: lægges alene eller med citronskaller i tønne øl, der indtages for miltilidelser. – I farmakopeen 1772.

MÅNERUDE: Simon Paulli 1648, 79: for diarré og tarmbrud; som omslag på sår; indtages mod fluor albus og mod for voldsom menstruation. Når køer æder planten, bliver de brunstige, jf. *tyreurt* s. 43.

Kan bruges som omslag på friske sår (1743; 15).

SLANGETUNGE 1648ff, *Ophioglossum vulgatum*, læger sår og tarmbrud (1648; 16).

»BREGNER«: Komponent i sårsalve (begyndelsen af 1400-t; 17). Den tørre, pulveriserede rod renser og læger gamle sår på mennesker og kvæg (før 1700; 18), strøs i åbne sår (VJylland o. 1820; 19). En kvaksalver lagde friske bregneblade dyppet i eddike på kræftsvulster (20).

»Hvilken kvinde der ej kan blive med barn ... tag knuste bregner og kog og læg [som omslag] på samme sted« (begyndelsen af 1500-t; 21). Til slutningen af 1800-t blev kirtelsyge børn i mange egne lagt på puder, madrasser og/eller underdyner stoppet med tørre bregneblade (22). Plukket før St. Hans dag, tørret og bundet på hovedet eller blandet i dynefjer skulle de hjælpe for hoved- og tandpine (Slesvig; 23). Blev også anvendt mod svage øjne (Falster; 24). Klog kone gav patient med ryg- eller hjerteonde de unge spiralkrumme blade, efterhånden som disse rettede sig ud, forsvandt sygdommen (Fredericia o. 1850; 25).

Blev svin syge, skulle de have rødder af engelsød i foderet (1546; 26). For svinedød gaves et middel med engelsød plukket på egetræ (1664; 27), hel »egbregne« kogt med byg (før 1700; 28).

Som et præservativ mod sygdomme fik får efter indbindingen bregnerødder og malurt kogt i vand (1700-t; 29); aske af roden indgivet mod iktesyge (30). Engelsød-rødder er bestanddel af et middel for kvægst (medio 1700-t; 31).

Bregnerod lagdes under syg hests tunge, især for kolik (1600-t; 32), var den styrtet om, ville den straks urinere og rejse sig (o. 1700; 33). For stivkrampe pressede man pulveriseret engelsød-rod i hestens næsebor (o. 1765, 1837), det var også komponent i hostemiddel (34). Dyrlæger har givet ørnebregne mod orm og diarré, men heste kunne blive syge og få blodig urin, hvis de med foderet fik bladene eller roden (35).

På Færøerne blev et afkog af bregnerødder drukket for nyregrus og blæresten (1648, 1794; 36). Anvendt af jordemødre mod blødninger før og efter placentas afgang; et blad lagdes på kvindens pande, bryst og ydre kønsorganer; blev også benyttet mod for stærk menses, jf. *blóðgras*, *-kampur* til kambregne (*Blechnum spicant*) (o. 1780, 1800; 37). Knust og vædet med kogende vand som fordelende omslag på hævelser (1800; 38). – Mod forstoppelse skulle koen drikke et dekokt af mangeløv og høgeurt, hvorefter de endnu varme urter lagdes på dyrets lænder (o. 1780; 1800; 39). – En lille bæger-bregne, *Cystopteris fragilis*, er af grønlandske kvinder indtaget for at fremkalde abort (40).

LITTERATUR: (1) 15 64 jf. 79; (2) 902e 13a; (3) 902c 70; (4) 217 11; (5) 718 (1838) 186f; (6) 902e 11a,16a,39b; 914 1,33; (7) 665i kap. 10; 488o 185, 191; (8) 599b 1,175; (9) 839 4; (10) 488o 255; (11) jf. 488o 115 (Jyll.); (12) jf. 488o 162,283; 328f 1,48; (13) 696 341; (14) 15 73 (kongebregne); 665i 7a; 914 1,53f; (15) 258 1937,102; (16) 697 96; (17) 902e 19a; (18) 178 1935,42f; (19) 488o 197; (20) 107 1950; (21) 17 31b,42a; 914 1,34f; (22) 488j 4,451; 19 10f; 510 1,281; 161 1906/23: 502; 634 12196; 449 1939,16; (23) 488 4,1880,407; 161 1906/1: 3309; (24) 161 1906/23: 816; (25) 955 1909,65; (26) 841 112b; (27) 83 311; (28) 178 1935,40; (29) 83 295f; 273 200; (30) 83 284; (31) 875 1919,48; 178 1936, 126; (32) 83 67; (33) 178 1935,25; (34) 83 54,58; (35) 966 1,1808,287–89; 83 172; (36) 697 234; 194 4,50; (37) 873 152; 518 217; 752 31f,122f; (38) 518 217; (39) 873 407; 518 345; (40) 193 1914,56.

ANDEN ANVENDELSE

Bregner kunne bruges til frostdække på havebede (1) og under jordlaget på kartoffel- og grønsagskuler, da de ikke mugner som halm (2). Bønder brugte ørnebregner til dække af mødningen for at bevare dens gødningskraft, endvidere til at pakke æg og frugt i (Fredericiaegnen, Sjælland 1767; 3). Det tørre løv var anvendt til madrasstopning (4). Asken blev med vand udrørt til kugler til linnedvask (5).

Ørnebregne farver lysegrønt (6); dens kogte bladknopper kan spises med smør eller margarine og saltes i eddikelage til køddreter, i sauce til kogt fisk og fiskeboller (7). Bregners rødder og jordstængler var til stor gene, når skov- og hedeland skulle opløjes (8), men tørrede bregner blev anbefalet som hø til husdyr (1767; 1), i Tørrild herred høstedes de omkring St. Hans dag til fårenes vinterfoder (medio 1600-t; 9). Tørre bregner blev lagt i sengen, under puder mod lopper, der samlede sig i bladene og kunne kastes på ilden (ØJylland; 10); på Fyn syede man »loppeurterne« i alkovens underdyne (11), grønne bregner blev lagt i et tykt lag ved muse- og rottehuller (Fåborgegnen) og kunne fordrive dem, hvis de anbragtes i bunden af kornladen (12). Det var almindeligt at lægge bregners rødder eller løv i fjerkræder, hønsehuse og gåsestier mod lus (13); som buket i krukke holdt de myg og fluer fra stuen (Falster; 14).

Tørre bregner egnede sig som strøelse under får og svin (VJylland, NSjælland; 15), det gav en god mødding og blev desuden anset for sundt for svinene (Fyn; 16), men man kunne også blande grønne bregner direkte i staldmøg (17). Færøerne: på Bordøen blev mangeløv under-

tiden benyttet til tækning under et dække af hø; kun sjældent samlede man bregner til gødning (o. 1780; 18). Asken skulle give et godt salt (potaske) til sæbe (1800; 19).

LITTERATUR: (1) 696 1761,340f; 966 1,1808,285; (2) 165 4,1893,5; (3) 977 167; (4) 510 1,281; (5) 966 1,1808,285 jf. 942 4; (6) 946 16; (7) 712 55; (8) 966 1,1808,284; (9) 955 1956,129; (10) 488i 4,614; 634 15141,19188; (11) 280 6/6 1926; (12) 634 19132; 451b 58; (13) 696 1761,47,340f; 791 1,1789,147f; 675 7, 1806,318; 83 323 (1868); 161 1906/23: 3268; 634 12012,14741; 107 1963; (14) 634 15416; (15) 77 1795, 64; 941f 113 jf. 966 1,1808,285; (16) 19 11; (17) 136 96f; (18) 873 156; (19) 518 217.

OVERTRO

Bregnerne måtte stå i forbindelse med overnaturlige magter, siden de kunne formere sig uden normale planters blomster og frø (1). Overtroen herom var navnlig befæstet i Jylland. De satte knop St. Hans nat kl. 23 og kl. 24 foldede blomsterne sig ud, en time senere var frøene modne (2). I Jylland groede kun ét sted blomstrende bregner: mellem Århus og Randers (3).

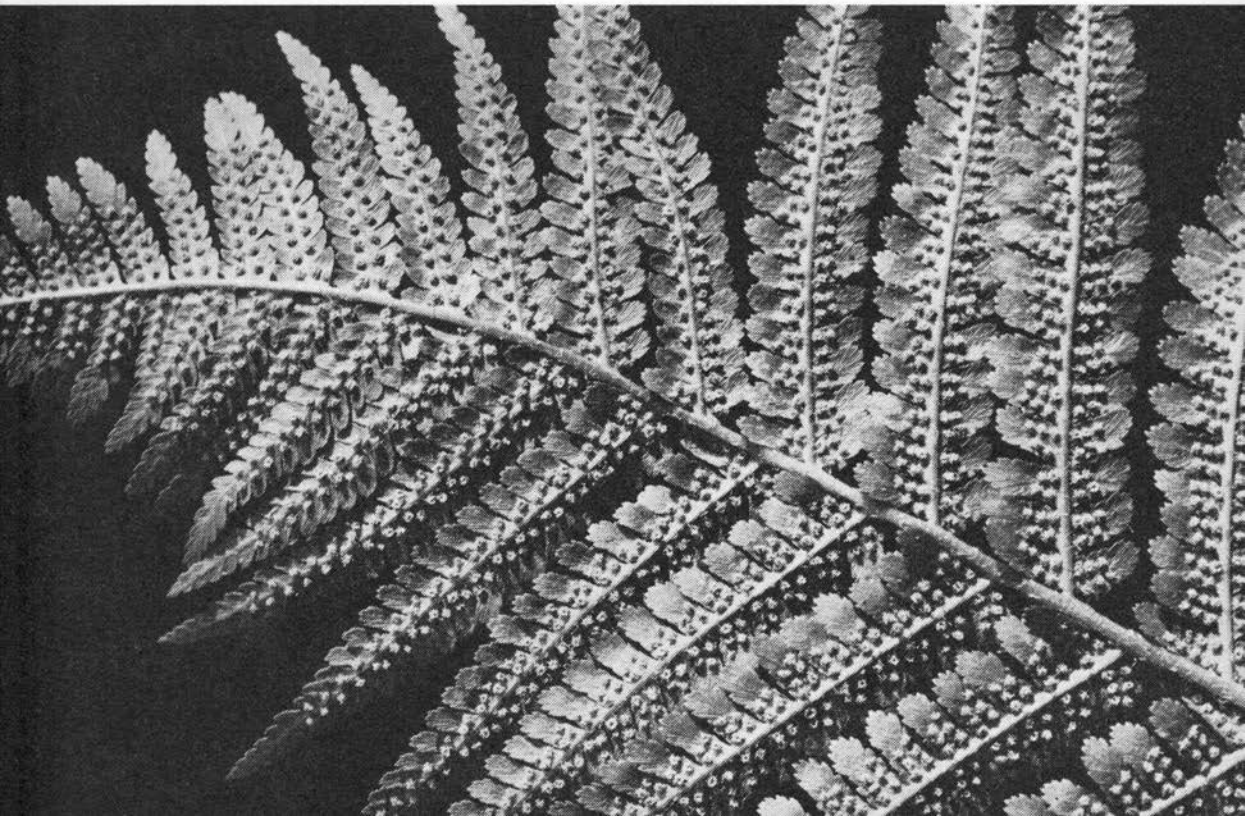
»Frøene« tilhørte fanden, troldkoner samlede

dem til at hekse med, men andre gik også den nat i skoven for om muligt at få et bregnefrø i skoene (3). Det lod sig kun finde, når man havde kirkegårdsuld på sig (4). På Bornholm blomstrede bregnen fruemat 24–25/4 (5).

Det kuglerunde bregnefrø faldt til jorden med sådan kraft, at det gennemborede en metalskål, og kunne kun samles på et sort bukkeskind (6). Høstet stiltiende og lagt på 9 lag papir brændte det igennem, men blev liggende på sidste lag (3). Bregner til at stoppe i sengetøj for sygdom (se nedenfor) skulle plukkes før St. Hans dag, thi efter var blomsterne faldet af og planterne mistede lægekraften (Fredericiaegnen; 7).

Den, som fandt bregnens blomst eller frø, fik lykke og andet godt (1761; Vardeegnen o. 1870; 8), et ønske opfyldt (Falster), lagt i pungen savnede man aldrig penge (9). – Frøet kunne gøre folk blinde (MSjælland; 10). Med det eller blomsten på sig var man usynlig, og kvinder, der ulovligt samlede bær i skoven, lagde bregner i skoene og håbede skovfogeden da ikke kunne se dem (Slesvig; 11). Bregnefrøet gav magt til at hekse (12), jægere brugte bregnefrø til at støbe »frikugler«, der altid traf (13). Med bregnefrø og en trylleformular åbnede kirkedøre sig uden nøgle (4). Den, der havde bregnefrø i lommen,

Almindelig mangeløv; bagside af et blad med frugthobe. (EH).

kunne arbejde som tyve mænd (13); man blev synsk og så underjordiske skatte o.a. skjulte ting, f.eks. ufødte kalves farve (3).

En krybskytte i Rold skov fik St. Hans nat uforvarende bregnefrø i støvlerne, fik øje på hekse og skød ind mellem dem (3). Den nat faldt et bregnefrø i tjenestedrengs træsko, dagen efter sad han i kirken og så, at hans madmor kom ind fulgt af hekse (Fyn; 14). Med et sådant frø på sig kunne man også se, hvilke mennesker der skulle dø inden nytår (15). En mand ledte efter sine heste og opdagede pludselig den ene langt borte, men da han rystede sten (og bregnefrø) ud af en træsko, forsvandt dyret (Djursland; 13). Hvis en bregneblomst St. Hans nat blev anbragt under prædikestol og lå dér 3 søndage, fik ejeren al visdom (3).

Bregnefrøene (her vel frugthobene) skræmte hekse, pigerne strøede dem omkring gårdens indkørsel og døre (16). Alle bregner blev anset for at være giftige (Sønderjylland; 17).

Færøerne: bregnerne sættes i forbindelse med nisser og trolde; under steder, hvor der gror særligt mange, har de deres tilholdssted, jf. *trøllakampur* 'troldeskæg', men de blev også brugt mod underjordiske væsener (18).

LITTERATUR: (1) 409 nr. 39,1892; (2) 488i 6.1, 424f; 642 26; 549 160; (3) 488i 6.1,424-26; 830 5,75; (4) 488j 6,191f; (5) 822 109; (6) 488j 6,192f; 839 5; (7) 488j 4,451; (8) 696 340; 228g 5299; (9) 161 1906/23: 838; 228e 1,130; 839 5; (10) 161 1906/23: 564; (11) 161 1906/23: 3130, jf. 488j 6,192f; (12) 488j 6, 191; 549 160; (13) 839 5; (14) 19 8f; (15) 488f 6, 119; (16) 891c (1843) 728; 891 181; (17) 466 162; (18) 19 10; 839 5.

PROSA OG POESI

Bregnernes bævende lysegrønne gardiner *Sophus*

Schandorph (1). Bregnernes skov, et hav med lange dønninger og et grønt skær dernede *Christian Elling* (2). Bregnerne, der drømte om snart at skulle stige som grønne springvand, men endnu stod rullet op i spiraler som tilbagelænedede violinhalse *Knud Poulsen* (3).

Du sene vår, hvor bli'r du af? · Løft bregners lille bispstav · velsignende mod nattekulden · og vidn om kræfterne i mulden *Mogens Lorentzen* (4). I en duft af regnfyldt mos · drømmer skovens snerler, · og i bregners grønne kam · falder klare perler *P. N. Bondesen* (5). Stolt rejser bregnen sit gevir *Otto C. Fønss* (6). Jeg ville male gærdet med visne ørnebregner, · som deres bronzeknipling mod mossens grønne tegner *Kai Flor* (7). Et bregnekrat i grønkniplet væv *Viggo Stuckenberg* (8). Sammenrullet står hver bregne, · vædderhorn, der vil mod lyset stange *Harald H. Lund* (9); bregnen, der skælbelagt · er en askepot i sin hvergarnsdragt *Valdemar Rørdam* (10). Kun bregnen står endnu forknyt · og krænger sine vifter blødt · og synes fast at sove; · den tænker på · de tider grå, · da bregnerne var skove *Chr. Richardt* (11). Hvem ser, at der er blomster under bregnerne? · Først da du løfted sløret fra dit ansigt · så jeg den skønhed, der lå gemt i fregnerne *Hans Hartvig Seedorff* (12). Mange Ofelia'er, der gæstespillede på Kronborg, har i hemmelighed fået overrakt en murrude fra slottets bastioner og lagt den i rollehæftet (13); den rude, som nævnes i Hamlet, er imidlertid lægeplanten rude (bd. 2) (14). Piger og bregner gror, selv om aldrig det regner (15).

LITTERATUR: (1) 803 32; (2) 213 57; (3) 730d 107; (4) 556e 22; (5) 87 43; (6) 283 20; (7) 64 30/10 1944; (8) 868d 377; (9) 561e 34; (10) 789b 44; (11) 766 44; (12) 821g 106; (13) 417b 21/6 1954; (14) jf. 213 132f; (15) 586 2,128.

»Og ræven lå under birkerod«, omgivet af bregner i dennes naturlige miljø. Træsnit af Carl Bøgh efter eget maleri. Illustreret Tidende 20-6-1869.